

Сергій Коваленко

Формування сучасних моделей державно-церковних відносин у країнах Європейського Союзу

Аналізується сучасний європейський досвід існуючих моделей державно-церковних відносин, їхні основні ідеї, з урахуванням найбільшого спектру особливостей релігійно-церковного життя; визначається ступінь їхньої ефективності.

Ключові слова: держава, Церква, державно-церковні відносини, свобода совісті та віросповідання

Україна, як суверенна держава, приєдналася до основоположних міжнародних угод щодо прав людини, захисту свободи віросповідання. Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція захисту прав і свобод людини, головні положення яких знайшли свій відбиток у Конституції України, – це суть і орієнтири уявлень про критерії й стандарти прав і свобод громадян. Піднятися до рівня цих стандартів, забезпечити ефективне функціонування демократичних інститутів, вільну популяризацію ідей і інформації – мета і зміст політики. «Сьогодні церква і держава в Україні мають більш активно виступати партнерами»¹, - у цих словах глави Української держави актуалізується і окреслюється та модель державно-церковних відносин, яка протягом періоду незалежності формувалася і продовжує розвиватися в Україні.

Огляд літератури показує, що проблемі формування державно-церковних взаємин присвятили свою увагу чимало зарубіжних та вітчизняних науковців. Серед них: В.Д. Бондаренко, Ю.Г. Кальниш, А.М. Колодний, В.П. Любчик, В.І. Лубський, О.Н. Саган, Л.О. Филипович та ін.

Водночас, залишається чимало малодосліджених аспектів цієї проблеми. Зокрема, в контексті європейської інтеграції України актуальним є висвітлення характерних моделей державно-церковних відносин країн Європейського Союзу.

З огляду на це, й визначається мета дослідження, результати якого опубліковано в цій статті, – оцінити на базі аналізу суча-

сного європейського досвіду можливості існуючих моделей державно-церковних відносин, виявити найбільш ефективні з них та системно розвинути їхні основні ідеї, з урахуванням найбільшого спектру особливостей релігійно-церковного життя.

Виходячи з класифікації моделей державно-церковних систем, запропонованої Коулом Дьюремом², можна зробити висновки, що державно-церковні взаємини в країнах – членах Європейського Союзу коливаються від сприятливого відокремлення до дієвого співробітництва. Це стосується навіть тих країн, де діють національні або державні Церкви³.

Щоправда, в деяких державах існують окремі закони, які не можуть бути охарактеризовані як специфічна версія загального зразка, - навпаки, вони радше йому суперечать. Наприклад, заборона прозелітизму в Греції та релігійних шлюбів без попереднього цивільного шлюбу у Франції, Німеччині і Бельгії, фінансування деяких Церков з державного бюджету, тобто з податків громадян, що не є членами релігійних громад, у Греції, Данії. Тобто ще спостерігаються сфери, які потребують певних змін відповідно до загальноєвропейських стандартів.

Італія цілком нормально вписується в цей загальний європейський зразок. Хоча більше 90 % її мешканців хрещені в католицькій вірі, лише 30 % з них регулярно відвідують месу у неділю⁴. Та оскільки папський престол є саме в Італії, це забезпечує Католицькій церкві значний вплив на політичні і соціальні події в країні, незалежно від статистичних показників і релігійних переконань італійців.

Тому не дивно, що концептуальні засади державно-церковних відносин в Італії спираються переважно на ідею співробітництва, яка втілювалася шляхом ратифікації конкордатів між Католицькою церквою і різними урядами. Італійська держава уклала угоди за зразком конкордатів ще з шістьма деномінаціями меншин, які також повинні розглядатися в контексті тієї самої співпраці. Домінуюча тенденція до суворо визначеного співробітництва між державою і Церквами була доведена до належного стану принципами релігійної свободи і рівності, утвердженими після падіння фашистського режиму Конституцією 1948 р.

Отже, Італія становить собою «коопераціоністську» версію європейського зразка. Найважливіші риси італійської версії втілені через систему угод між державою і Церквами. Вони укладені таким чином, щоб забезпечити якнайкращий захист від «тоталітарного» досвіду. Ці угоди дозволяють Церкві ефективно сприяти розробці законодавчих норм, що відповідають її потребам.

Італійська Конституція гарантує релігійну свободу кожному, незалежно від його громадянства: “Всі мають право на вільне сповідування своїх релігійних переконань в будь-якій формі, індивідуально чи в асоціаціях, розповсюджувати їх і проголошувати їх публічно або приватним чином, за винятком обрядів, що суперечать моралі”⁴. Це положення забезпечує свободу релігії, не охоплюючи, однак, її специфічних питань. Крім того, свобода мати і розповсюджувати атеїстичні переконання також повністю гарантується. Як конституційне розглядається і право змінювати свою релігію.

Отже, в Італії всі релігійні деномінації однаково вільні перед законом. Церкви мають право самоорганізовуватись згідно власних настанов якщо вони не конфліктують з італійським правопорядком. Їх відносини з державою регулюються відповідно до Конституції і на основі угод держави з їх повноважними органами. Італійська держава уклала подібні угоди з п'ятидесятниками, адвентистами, іудеями, баптистами і лютеранами⁴.

Держава може мати справу лише з юридичним устроєм церков через формальну угоду. Будь-які поправки до угод можуть бути зроблені тільки через двобічну домовленість між державою і церквою. Держава не має права змінювати угоду за власною одноосібною ініціативою. Це гарантує деномінаціям, що досягли такої угоди з державою, що їх існуючий правовий статус не буде змінено проти їх волі.

Інші Церкви, що існують в Італії поза таким правовим полем, керуються у своїй діяльності спеціальним Законом. Введений державою, з власної ініціативи, цей закон може бути змінений парламентом Італії без згоди Церков, яких він стосується⁵.

У такий спосіб італійське законодавство створює тривірневу систему державно-церковних відносин. Найбільш міцні позиції утримує Католицька церква, домінування котрої забезпечене конкордатом і іншими численними постановами.

Проміжне місце займають ті Церкви, які досягли угоди з державою. Це деномінації, що існують в Італії протягом довгого часу. Їм запевнене становище еквівалентне, якщо не рівне, стану Католицької церкви. На найнижчому рівні відносин опинилися групи, які знаходяться в конфлікті з громадським порядком. До них належать, зокрема, мусульмани і Свідки Єгови, лише нещодавно прибулі до Італії. Їхня діяльність регулюється загальним законодавством про асоціації громадян. Ці релігійні групи позбавлені деяких важливих привілеїв, що надаються Церквам, які мають угоду з державою або визнані нею як релігійні конфесії.

У Конституції Греції зазначено, що “свобода релігійної свідомості не підлягає порушенню. Повнота особистих і громадянських прав індивіда не залежить від його релігійних переконань. Всі визнані релігії вільні в своїх культових відправах і перебувають під захистом закону. Не допускаються лише ті форми релігійної практики і обов’язки, які порушують суспільний порядок і моральні принципи...”⁶.

Система державно-церковних відносин в Греції, 95 % населення якої складають православні, базується на таких основних засадах: православна релігія оголошена державною; Церква вважається корпоративним інститутом, що діє в системі публічного права; всі дії і волевиявлення Церкви також розглядаються в системі публічного права; Церква має привілейований статус, при цьому на всі залежні від неї установи поширюється державне законодавство; держава наглядає за Церквою і повідомляє їй компетенцію і права державних інститутів щодо неї.

Держава володіє правом втручатись у справи Церкви, навіть у внутрішні. Щоправда, таке втручання не спирається на прямі засоби спонукання і примусу, а реалізується через законодавство і історично-правову традицію.

Статут Церкви Еллади, який прирівнюється до державного закону, закріплює за нею, її єпископами, парафіями, монастирями та іншими церковними інституціями статус корпоративних суб’єктів публічного права. Священний синод цієї Церкви наділено правом видавати власні нормативні документи, що набувають законної сили після опублікування в державній газеті.

Залишається в силі закон про статус інших Церков (1939 р.), згідно з яким побудова храму, синагоги, мечеті починається тільки з дозволу місцевого православного владики. І хоча відмова єпископа не має характеру адміністративної заборони, однак відповідні органи Міністерства освіти і культів у такому разі завжди відкидають подібні прохання про будівництво сакральних споруд⁶.

Прозелітизм в Греції визнається кримінальним злочином, якщо він здійснюється систематично і під тиском, прямим чи непрямим чином, із застосуванням незаконних і аморальних засобів, включаючи насилля над совістю віруючих різних релігій, що спонукає їх до зміни своєї віри.

Державою встановлено утримання і пенсію для дияконів і парафіяльних священників, ієрархів православної церкви.

Свобода віросповідання в Греції розповсюджується на вірян всіх деномінацій. Що ж до свободи богослужінь, то тут є певні обмеження: за Конституцією, релігія повинна бути “відомою”, “визнаною”, без таємних

догматів та культових практик, не порушувати громадський порядок і мораль⁶.

В початкових і середніх школах освіта проводиться згідно догматів і традицій православної церкви, але неправославні учні не зобов'язані відвідувати відповідні курси. Батьки вправі виховувати своїх дітей у відповідності з власними релігійними переконаннями. Кожна визнана релігійна деномінація в Греції, крім того, має право відкривати власні школи⁵.

Православна церква бере участь в укладенні цивільного шлюбу (втім, він може бути законно укладений і без участі Церкви) і розлученні (коли намагається залагодити конфлікт між подружжям до суду і коли духовно розриває шлюб після рішення суду).

Досвід Греції цікавий, але в сучасних умовах малоприйнятний для застосування в Україні, яка є традиційно багатоконфесійною державою.

Проміжний варіант - між моделлю державної Церкви і моделлю повного відділення Церкви від держави – спостерігаємо в ФРН. Німецька модель основана на трьох головних принципах⁷: нейтральність, толерантність і рівність.

Нейтральність означає, що держава не надає переваги ні одній релігії, не підтримуючи й не заперечуючи існування будь-якої деномінації. Держава не ототожнює себе з жодною релігією. Це передбачає також, що держава не втручається у внутрішні справи Церкви. Натомість толерантність виявляється не лише тому, що держава просто визнає різні релігії, а й у тому, що вона гарантує задоволення релігійних потреб своїх громадян.

Під рівністю розуміється застосування державою однакових принципів до всіх релігій. Водночас Конституційний суд Німеччини встановив, що держава може мати різні підходи релігійних організацій, беручи до уваги кількість їхніх членів і суспільний вплив⁸.

В Німеччині існує два юридичні статуси для Церков і релігій. Найбільші з них, а також деякі невеликі (загалом близько 15) мають спеціальний статус⁹. Такі духовні інституції повинні бути суто релігійними, а не комерційними асоціаціями, з чітко визначеною і відмінною від інших організацій релігійною доктриною). Чисельність їхніх членів, грошові прибутки і структура мають бути цілком достатні для існування в межах державних законів.

Найбільші церкви мають свої школи, які отримують державне фінансування таким же чином, як і інші нерелігійні публічні і приватні школи. Те ж саме стосується і дитячих дошкільних закладів¹⁰. Релігійна освіта в школах є обов'язковою. Але батьки вправі обрати замість уроків

релігії уроки етики. Якщо в публічній школі є як мінімум 6 - 8 учнів, що належать до певної релігії, вони повинні бути забезпечені уроками відповідної релігії.

Фінансово церкви не залежать від держави і фінансують себе самі. Церкви, наділені спеціальним статусом мають право і систему оподаткування. Церковні податки, відповідно до домовленостей між церквами і державою, збираються податковими службовцями і становлять 8 - 9 % прибутку громадян – членів відповідної релігійної організації⁵. Жоден земельний уряд до цього часу не насмілився відмінити цю систему з огляду на велику роботу, що проводять церкви в соціальній сфері. Крім того, церква отримує державну фінансову підтримку наряду з іншими харитативними установами, особливо для дитячих дошкільних закладів, шкіл, лікарень, військових капеланів тощо. Церкви, що мають особливий статус, звільняються також від різних податків. Для громадян, що сплачують церковні податки і роблять пожертви церквам, відповідно зменшується прибутковий податок.

Церкви, що не мають спеціального статусу, отримують майже такі ж права відносно оподаткування і пожертв – на їх користь державні податкові служби віднімають обумовлену частку від загального доходу громадянина, який підлягає оподаткуванню але направлений ним на користь релігійної громади. Діяльність церкви в армії, місцях позбавлення волі і медичних закладах тощо регулюється спеціальними домовленостями з державою.

Німецьке законодавство не визначає особливого статусу священнослужителів. На відміну від багатьох інших європейських країн, Церква в ФРН не виступає суб'єктом шлюбного права. В кожній федеральній землі функціонує державний орган, який займається питаннями державно-церковних взаємин. Новоутворені релігійні асоціації, як правило, сповіщають цей орган про себе, що, між іншим, не є обов'язковим.

Один з прикладів побудови класичної європейської системи державно-церковних відносин подає Королівство Іспанія.

Іспанію справедливо вважають католицькою країною (понад 90 % населення – католики)¹¹, а католицтво – важливою складовою частиною іспанської культурної ідентичності. Отже, юридична система, закріплена в Конституції, засновується не стільки на відділенні Церкви від держави, скільки на їхньому співробітництві, що знімає багато проблем, які випливають із католицького минулого Іспанії.

У сфері взаємин Церкви і держави конституційні норми проголошують: основні права на свободу ідеології, релігійні свободи і право відправляти будь-яке богослужіння, як в індивідуальному порядку, так і в складі

об'єднання; право на недоторканність особистого життя, що передбачає можливість не повідомляти відкрито про свою ідеологію, релігію або вірування; ненадання державою переваг жодному віровченню; рівне ставлення до усіх віруючих, незалежно від їхньої деномінації.

Іспанським законодавством також гарантуються такі релігійні свободи громадян: вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, змінювати релігійні переконання та відкрито їх виражати; мати можливість вільного богопоклоніння, відзначати релігійні свята, отримувати належне релігійне обслуговування (в т. ч. шлюб і похорон за релігійним обрядом), проводити та здобувати релігійну освіту, розповсюджувати релігійну інформацію; займатися усіма видами релігійної діяльності.

Водночас, закон встановлює в цій сфері й цілком обґрунтовані обмеження: релігійні свободи не повинні порушувати основні права і свободи інших осіб. Вони не можуть бути потенційно небезпечними для суспільного порядку, а також здоров'я, безпеки і моралі суспільства; не допускається і релігійна практика, пов'язана з психічним чи фізичним впливом на особу.

Існуюче в Іспанії законодавство виділяє декілька типів релігійних об'єднань різного статусу:

1. Католицька церква – як історична і домінуюча.
2. Достатньо “глибоко укорінені” Церкви, що можуть, вступати в угоду з державою.
3. Інші Церкви і релігійні спільноти, що не належать до “глибоко укоріненних”, але визначені як релігійне співтовариство чи конфесія.
4. Релігійні групи, що фігурують як “секти” або нові релігійні рухи, оскільки вони не відповідають вимогам закону і найчастіше мають статус не релігійних, а приватних об'єднань чи асоціацій.

На сьогодні є три релігійних об'єднання, що володіють статусом “глибоко укоріненних”: євангелічне, іудаїстське і мусульманське¹¹. Всі вони свого часу уклали з урядом угоди, що практично не відрізняються між собою.

Для нерелігійних груп (якщо вони не можуть довести наявність релігійної цілі) залишається вибір: або, скориставшись правом на свободу переконань, обмежитися статусом приватної асоціації чи об'єднання, або ж опертися у своїй діяльності на право кожного громадянина на свободу спілок і свободу слова, не претендуючи і на статус Церкви.

У Великобританії дві Церкви мають статус державної: Англійська церква та Пресвітеріанська церква Шотландії.

Монарх Великобританії оголошується Конституцією Верховним Правителем Церкви Англії на Землі. Королівська влада освячується

Англiканською церквою пiд час коронацiї. Статус державної дозволяє цiй Церквi перебрати на себе i певнi державнi функцiї, отримувати фiнансування з державного бюджету i зберiгати, безумовно, доминантне становище.

Церква Шотландiї щорiчно проводить Генеральнi асамблеї, на яких, крiм церковних, обговорюються i полiтичнi питання (через вiдсутнiсть в Шотландiї парламенту). Асамблея обирає термiном на один рiк модератора, який координує дiяльнiсть Церкви.

У Великій Британiї iснують також т. зв. вiльнi Церкви. Найбiльший авторитет має серед них Методистська церква, для якої характерне демократично-централiзоване самоврядування.

У рiзні часи вiд двох державних Церков вiдокремилися iншi угруповання, якi перейшли на кальвiнiстські засади.

Загалом британська модель спiвробiтництва держави з Церквою не становить великого винятку з європейського стандарту. Бо, якщо не брати до уваги тривалу, радше нацiонально-полiтичну, нiж релiгiйну, ворожнечу мiж англiйцями-протестантами i пiвнiчноiрландцями-католиками, релiгiйним органiзацiям в країні створено достатньо умов для вiльного повноцiнного розвитку.

На завершення зауважимо, що все досi викладене є певним спрощенням тих нюансiв, якi виникають в вiдмiнних юридичних системах: по-перше, деякi термiни мають рiзничитання в законодавствах рiзних країн; по-друге, в той час, як зразок – один i той же майже скрiзь в Захiднiй Європі, практичнi прояви його в рiзних країнах вiдрiзняються. Але цей контраст лише вказує на рiзну ступiнь спiвробiтництва державної влади з релiгiйним установами, а не на вiдносини протиставлення до самої iдеї державного спiвробiтництва з церквами.

Отже, в Захiднiй Європі дiють скорiше рiзнi версiї одної моделi системи державно-церковних вiдносин, нiж рiзнi моделi. При вiдповiдному аналізі можна прослiдкувати загальний зразок державно-церковних вiдносин в Захiднiй Європі, навiть якщо цей зразок застосовується рiзним чином. Його елементи:

- на iндивiдуальному рiвнi – нейтральне ставлення держави до рiзних релiгiйних суб'єктiв, що є вiльними у вiдкритому визнаннi своєї належностi до будь-якої релiгiї;

- на колективному рiвнi – окреслення в межах “суспiльного” сектора “релiгiйного” пiдсектора (на його означення в лiтературi вживаються також термiни “гральне поле”, “захищена область” тощо), де рiзнi релiгiйнi суб'єкти можуть вiдчувати певнi переваги, порiвняно з нерелiгiйними суб'єктами;

- на обох рівнях – обмеження державного втручання у справи релігійних суб'єктів діями з встановлення основних правил або спостереженням за тим, щоб “гральне поле” було рівним, а кордони поважалися.

Той самий зразок використовується і в структурі міжнародних та конституційних правових положень щодо релігійної свободи і державно-церковних відносин в Західній Європі, адже головна мета такого законодавства спрямовує державну політику цих країн на забезпечення базового права своїх громадян на свободу совісті і віросповідання. Ці загальні положення гарантують неупередженість з боку влади, представники якої зобов'язані поважати право громадянина сповідувати будь-яку релігію або до неї приєднуватись і бути при цьому захищеним від дискримінації.

Ці законодавчо закріплені норми також захищають внутрішню автономію Церкви значно більше, ніж нерелігійних асоціацій. Йдеться про умови, сприятливі для зовнішньої діяльності Церков (навчання релігії в державних школах, проведення богослужінь в армії тощо). Нарешті, такі положення завжди передбачають і певні обмеження, що стосуються моралі, суспільного порядку, здоров'я, безпеки чи прав третіх осіб в контексті релігійної свободи.

¹ Виступ Президента України на Урочистій академії з нагоди 1025-річчя хрещення Київської Русі [Електронний ресурс] / Офіційне представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/28367.html>

² Дьюрэм К. Мл. Свобода религии: модель США / Коул Дьюрэм // Модели церковно-государственных отношений США и Западной Европы. – К., 1996. – С. 90-95.

³ Кальниш Ю.Г. Державно-церковні відносини: світова практика і досвід України / Ю.Г. Кальниш // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 1999. № 1. – С. 171-180.

⁴ Феррари С. Церковь и государство в Западной Европе. Итальянская модель / Сильвио Феррари // Модели церковно-государственных отношений США и Западной Европы. – К., 1996. – С. 66-79.

⁵ Podlech A. Das Grundrecht der Gewissensfreiheit und die besonderen Gewaltverhältnisse / Adalcent Podlech. – Berlin. 1969. – S. 20 – 40; 115 - 134.

⁶ Папастратос Х. Государственно-церковные отношения в Греции / Хараламбос Папастратос // Модели церковно-государственных отношений США и Западной Европы. – К., 1996. – С. 67 – 85.

⁷ Робберс Г. Государство и церковь в Федеративной Республике Германии / Герхард Роббертс // Модели церковно-государственных отношений США и Западной Европы. – К., 1996. – С. 111-113.

- ⁸Brinkmann K. Grundrecht und Gewissen im Grundgesetz. Eine rechts-philosophisch-s
taatsrechtliche Untersuchung / Karl Brinkmann. – Bonn. 1969. – S. 18 - 34.
- ⁹Zippelius R. Kirche und Staat und Einheit der Staatsgewalt / Ralf Zippelius // Zeitschrift
für evangelisches Kirchenrecht. – 1996, № 9. – S. 42 - 68.
- ¹⁰Weber H. Grundprobleme des Staatskirchenrechts / Hans Weber. – Berlin. 1967. – S.
409 - 439.
- ¹¹Павлов С.В. Географія релігій / С.В. Павлов, К.В. Мезенцева, О.О. Любіцева. – К.
: АртЕк, 1998. – С. 391-497.

SUMMARY

Sergey Kovalenko

The formation of modern models of Church and State relations in the European Union

Modern European experience of existing models of church and state relations, their basic ideas, taking into account the widest range of peculiarities of the religious and church life is analyzed. The degree of their effectiveness is defined.

Keywords: government, church, church-state relations, freedom of conscience and religion